

XXIV. FEJEZET.

Az erdélyi unitarizmus Dávid halála után.

1579—1690.

A kálvinista elnyomás százada.

Dávid börtönbe-vettetése az unitárius egyházközségeket vezető és szervező nélkül hagyta. Biandrata érdeklődése ügyük iránt abban nyilvánult meg, hogy olyan alapot akart adni szervezetüknek, mely törvényes biztosítékkal szolgálhat a további üldözések ellen s egyúttal a rendes és felelősségteljes fejlődés lehetőségét is megadja. Egy hónapon belül általános zsinatot hívatott össze Kolozsvárra, melyen csaknem minden lelkész megjelent. Szívükben igen sokan Dáviddal rokonszenveztek, osztották nézeteit s a legkevésbé sem voltak hajlandók Biandratának újabb terveirehöz segédkezést nyújtani. Biandrata azonban (állítólag hamis beállítás, vagy trükk segítségével) mégis rávette őket, hogy az egyházat a „Krisztus-tagadó” névtől megmentendő, aláírjanak egy hitvallást, melyet a János Zsigmond életében megjelent könyvekből állított össze látszólag. Ez a hitvallás Krisztus imádsát a nyilvános istentiszteleteken kötelezővé tette s egyúttal gátat emelt minden törekvés elé, mely a Dávid mutatta irányban akart volna bármit is változtatni. Huszonnégy tagból álló konzisztoriumot is jelöltek ki, hogy az egyház ügyeit intézze s kevéssel később tizenkét esperest választottak, hogy ugyanennyi egyházkörben a felügyeletet gyakorolják.

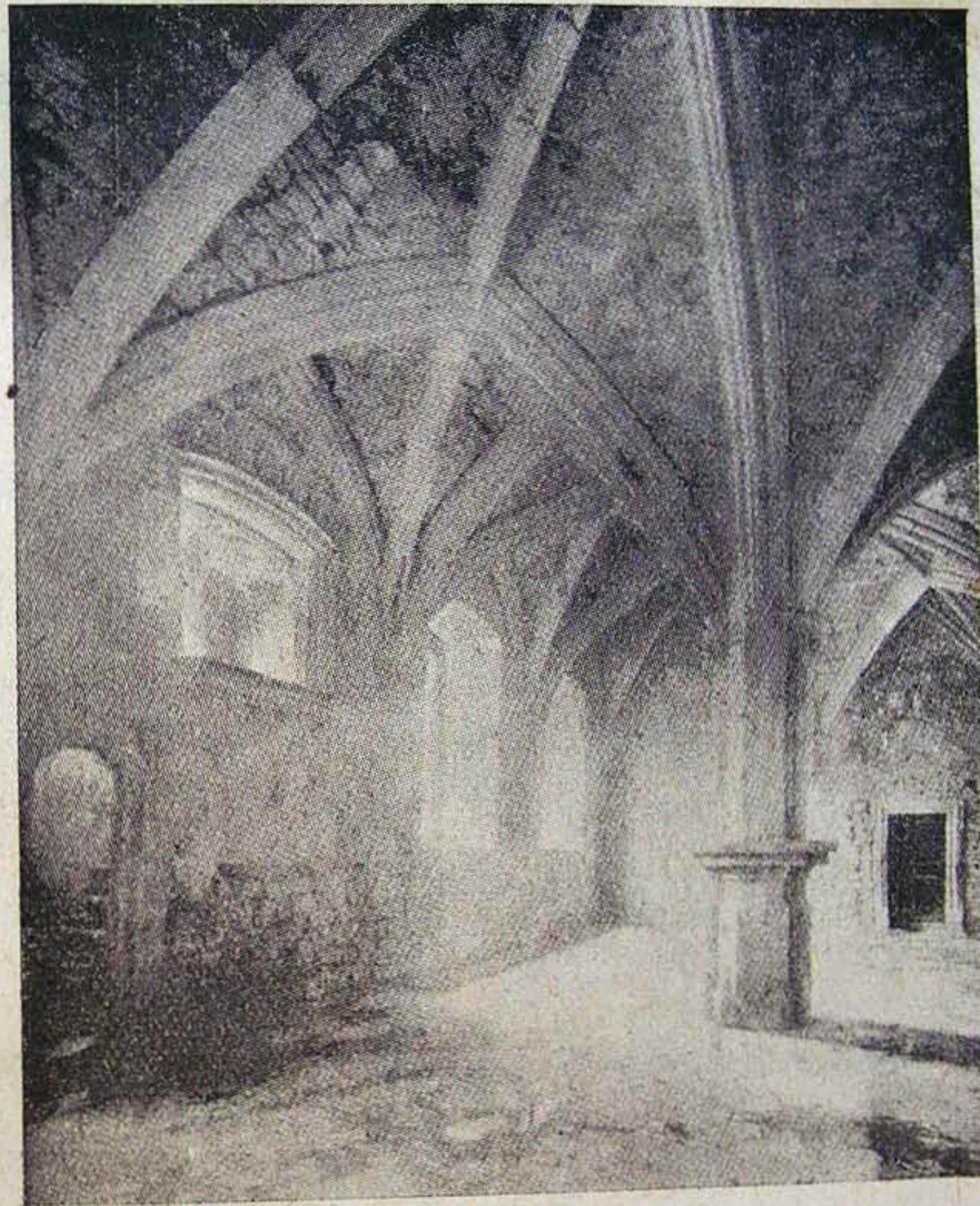
Biandratának egyúttal a püspökség betöltésére is megvolt már a jelöltje, a testvérek azonban vonakodtak szavazni, amíg Dávid él, úgy, hogy végül is a fejedelem nevezte ki Biandrata jelöltjét püspökké és a kolozsvári egyházközség főpapjává.

Az új püspököt, Hunyadi Demetert, bölcsen választották. (T. i. Biandrata és barátai. A ford.) János Zsigmondnak pártfogoltja, Báthory Istvánnak barátja volt s a kolozsvári iskola rektora. Bár konzervatív érzelmű, egyúttal azonban igen művelt s nagy szervező tehetség. Hamar összehívja a konzisztoriumot, hogy az egyház kormányzására határozatokat hozzanak. El is rendelik, hogy a gyermek-keresztelést, melyet utóbbi időben nem végeztek, ismét gyakorolják, a lelkészeket pedig a püspök és a konzisztorium alá rendelik. Őszre a lengyel egy-

A kolozsvári főiskola.

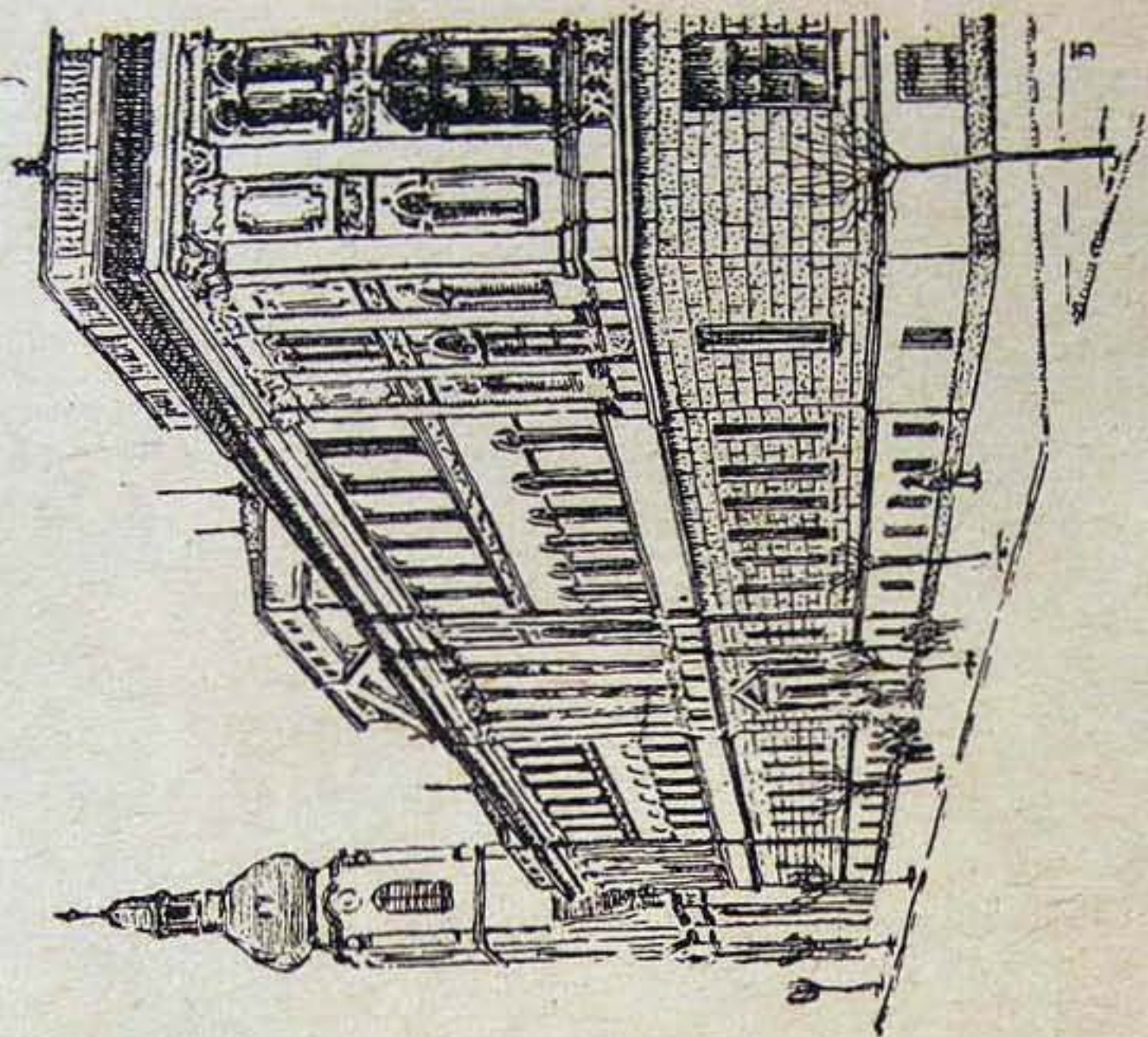
A „harmadik főiskola” (a második a főtéren, a plébánia melletti egyik házacskában volt) 1718-ban nyílik meg, két emeletté 1780-ban, illetőleg 1806-ban építették ki.

Az „első főiskola” nagyterme, a volt Domonkos-rendi kolostor refektoriuma. Épült a XV. században. Mienk volt 1566-1693-ig.

A kolozsvári templom belülről.

Az új kollégium (tulajdonképpen a „negyedik főiskola“). Épült 1901-ben.

A kolozsvári unitárius templom. Épült 1792—1796-ban. (A régi tornyot lásd a „harmadik főiskola“ képén.)

házközségek válasza is megérkerik s igen elítélőleg nyilatkozik Dávid nézeteiről. Tizenhat, vagy tizennyolc kivételével, mind a 250 lelkész aláírta ezt a véleményt, később azonban azok is csaknem mind beadták a derekukat. A vitát tehát, a vitatott kérdéseket illetően, ettől kezdve lezárták. Hunyadi püspök 1592-ig élt s püspöksége alatt az egyház biztos alapozást nyert konzervatív, de biztonságos vezetése alatt, mely azonban a haladás számára csak kevés lehetőséget engedett.

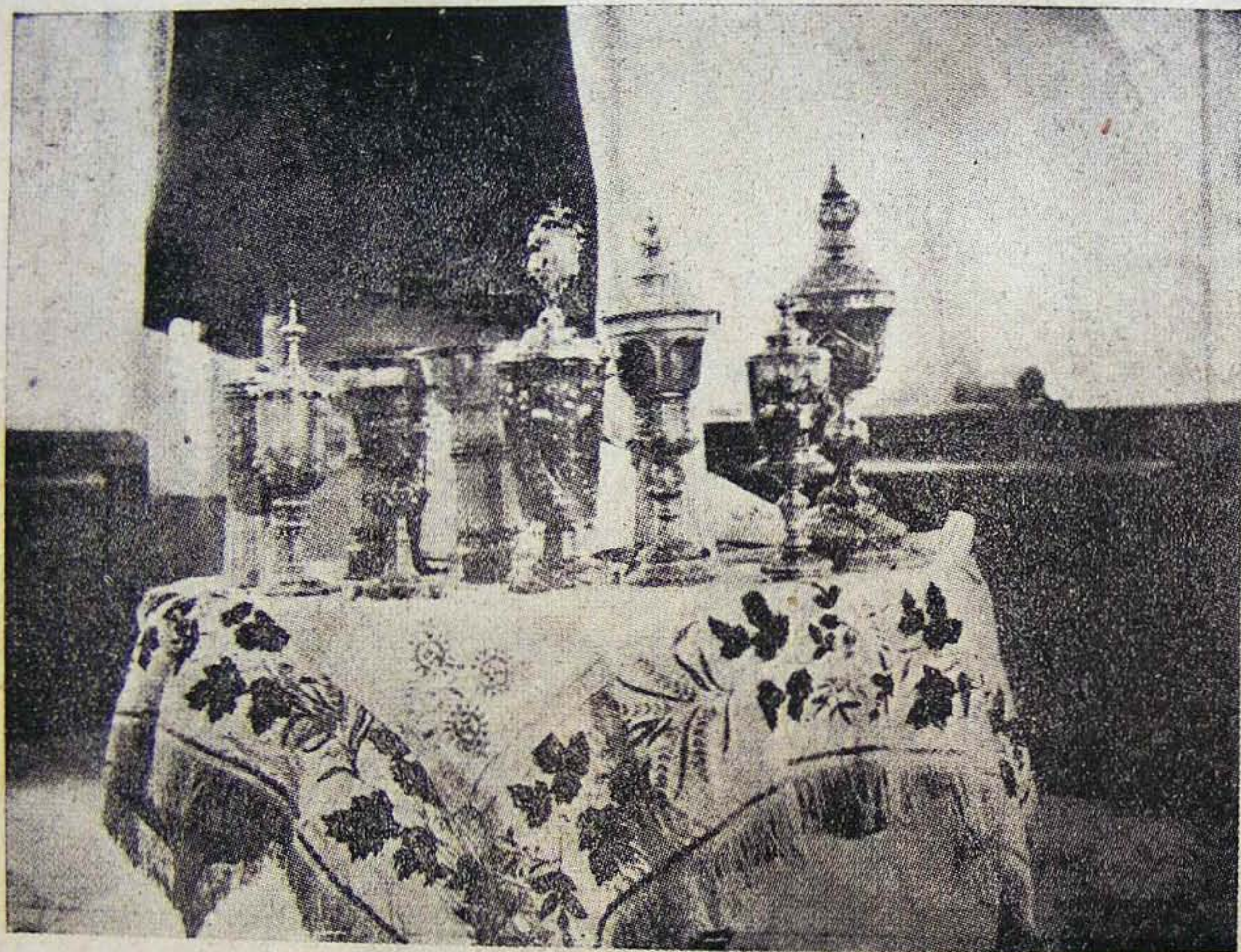
Sok esetben azonban az egyetértés csak külsőleges volt. Bármit fogadtak is el, a lelkészek nem tudták megváltoztatni meggyőződésüket s igen sokan szép csendben továbbra is úgy prédikáltak, mint addig. Sőt, mihelyt Biandrata nyomása enyhült, a Dávid tanításai ellen hozott szigorú rendeleteket sok ideig meg sem próbálták végrehajtani s több nemesről és magas hivatalnokról tudott dolog volt, hogy még most is magukéinak vallják azokat. Még száz esztendő múlva is sok unitárius volt, aki nem gyakorolta a gyermek-keresztelést. Krisztus imáadásának megtagadása pedig még jó hatvan évig annyira elterjedt dolog volt, hogy — amint látni fogjuk — emiatt az unitáriusok ismét az országgyűlés elé kerültek. Dávid tanai, emellett, igen erős gyökeret vertek Alsó-Magyarországon, s minthogy az itteni hívek nem Erdély, hanem a törökök fennhatósága alá tartoztak, keveset törődtek az új határozatokkal. Igen sokan a legkiválóbb lelkészek közül, továbbá, elhagyták Erdélyt s Magyarországra mentek, hogy nagyobb vallási szabadságot élvezhessenek. Haragos levélváltások történtek, melyekben a magyarországiak élesen szemükre hányták az erdélyieknek, hogy cserbenhagyták Dávidot. Sőt a magyarországi egyházközségek egészen vissza is vonultak, külön püspököt választottak s bár több próbálkozás történt megnyerésükre, alig törődtek az erdélyiekkel s nem rokonszenveztek velük.

Időközben azonban igen sok nemes, elébe helyezve a politikai előnyöket a vallásos meggyőződésnek, elhagyta az unitárius egyházat s kálvinista, vagy katolikus lett. Erdély ismét azon az úton volt, hogy katolikussá legyen újra, s a fiatal Báthory Zsigmond fejedelem, kit a jezsuiták neveltek, készséges eszközzé vált a jezsuita politika számára, hogy országát a katolikus Ausztria kezére játssa. Rábeszélte magát, hogy több protestáns főurat — árulás ürügye alatt — kivégeztessen, utána pedig hagyta, hogy országa Ausztria és Törökország mérkőzésének futball-labdája legyen, s hogy egyik a másik után

égesse fel, rabolja ki és pusztítsa végig Erdélyt. 1588-ban való trónrajutása után tizennyolc éven át nem volt biztonság és béke ebben az országban. Mindez, persze, újabb csapásokat zúdított az amúgyis nehéz helyzetben levő unitáriusokra.

Zsigmond fejedelem 1595-ben átadta trónját Rudolf császárnak s maga elhagyta az országot. A császár erre beküldötte véreskezű tábornokát, Bástát, hogy Erdélyt leigázza és a protestántizmust kiírta. A katolikus püspök azt ajánlotta, hogy az unitárius templomokat vegyék el s lelkészeiket űzzék ki az országból, ami sok esetben meg is történt. A jezsuiták ismét visszatértek s 1603-ban megkapták a kolozsvári unitárius főtemplomot. Barbiano tábornok, aki római szerzetesből lett katonává, kijelentette, hogy megölnék Magyarországon és Erdélyben minden felnőtt személyt, aki nem tér vissza a katolikus egyházba. Básta oly kegyetlenül bánt a protestánsokkal, hogy nemzedékeken át az anyák az ő nevével ijesztgették engedelmességre gyermekeiket. Kedvenc szokása volt, hogy a lelkészeket saját könyveikből gyújtott máglya felé akasztatta, amíg a füst megfojtotta őket, másokat meg elevenen megnyúztatott. Katonái feldúlták a nemesek hajlékait s feleségüket, lányukat megbecstelenítették. Szörnyű éhínség is következett be. Néhány hónapig, mialatt ellenségeik egymás ellen támadtak, az erdélyiek sikerrel keltek fel egy bátor székely, Székely Mózes, vezetése alatt, aki unitárius volt.¹ Nagy hadvezérnek bizonyult s az ország nagy részét vissza is foglalta, bevette Kolozsvárt, kiűzte a jezsuitákat s a főtemplomot visszaadta az unitáriusoknak. Úgy látszott egy ideig, hogy az unitáriusok ismét kapnak egy vallásukat követő fejedelmet, mert néhány szép győzelem kivívása után Székelyt 1603-ban Gyulafehérvárt fejedelemmé választották. Már-már a császár is elismerte őt, mikor az ország ellenségei kibékültek, egyesültek ellene s néhány héttel később Brassó (Kronstadt) mellett éjjeli csatában levertek és meg is ölték Székelyt. Az ország nemességének legtöbbször vagy a csatában halt meg, vagy foglyul esett. Básta visszatért és kegyetlenebbül kormányzott, mint valaha. A legtöbb protestáns lelkész elmenekült az országból s az unitárius püspök csak úgy mentette meg életét, hogy elrejtőzött egy vasbányában. A kolozsvári főtemplom ismét a jezsuiták kezébe került s három éven át az unitáriusok csak titokban, magánházaknál tarthattak istentiszteleteket.

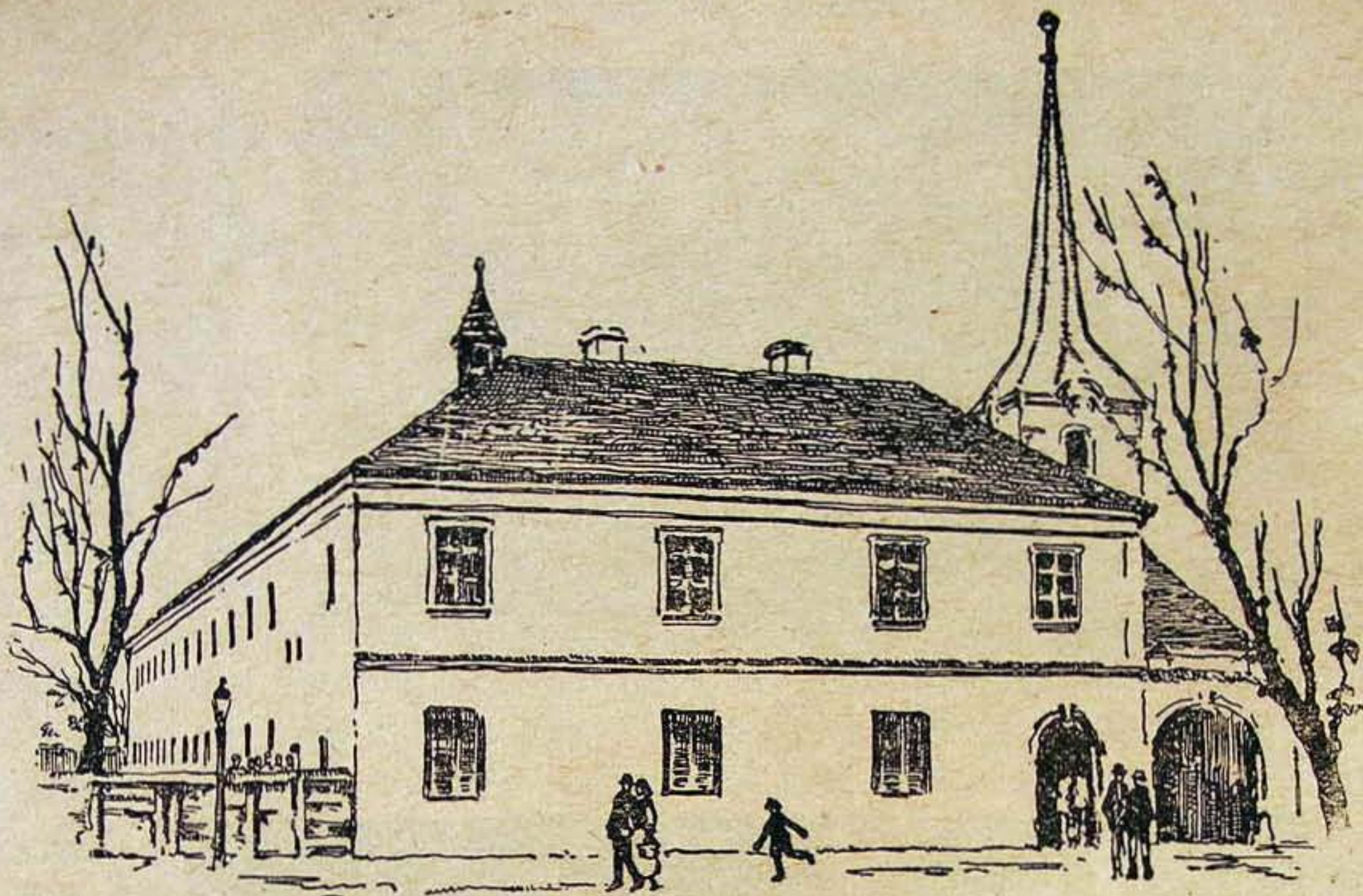
¹ A Békest támogató pártnak is ő volt a vezére.

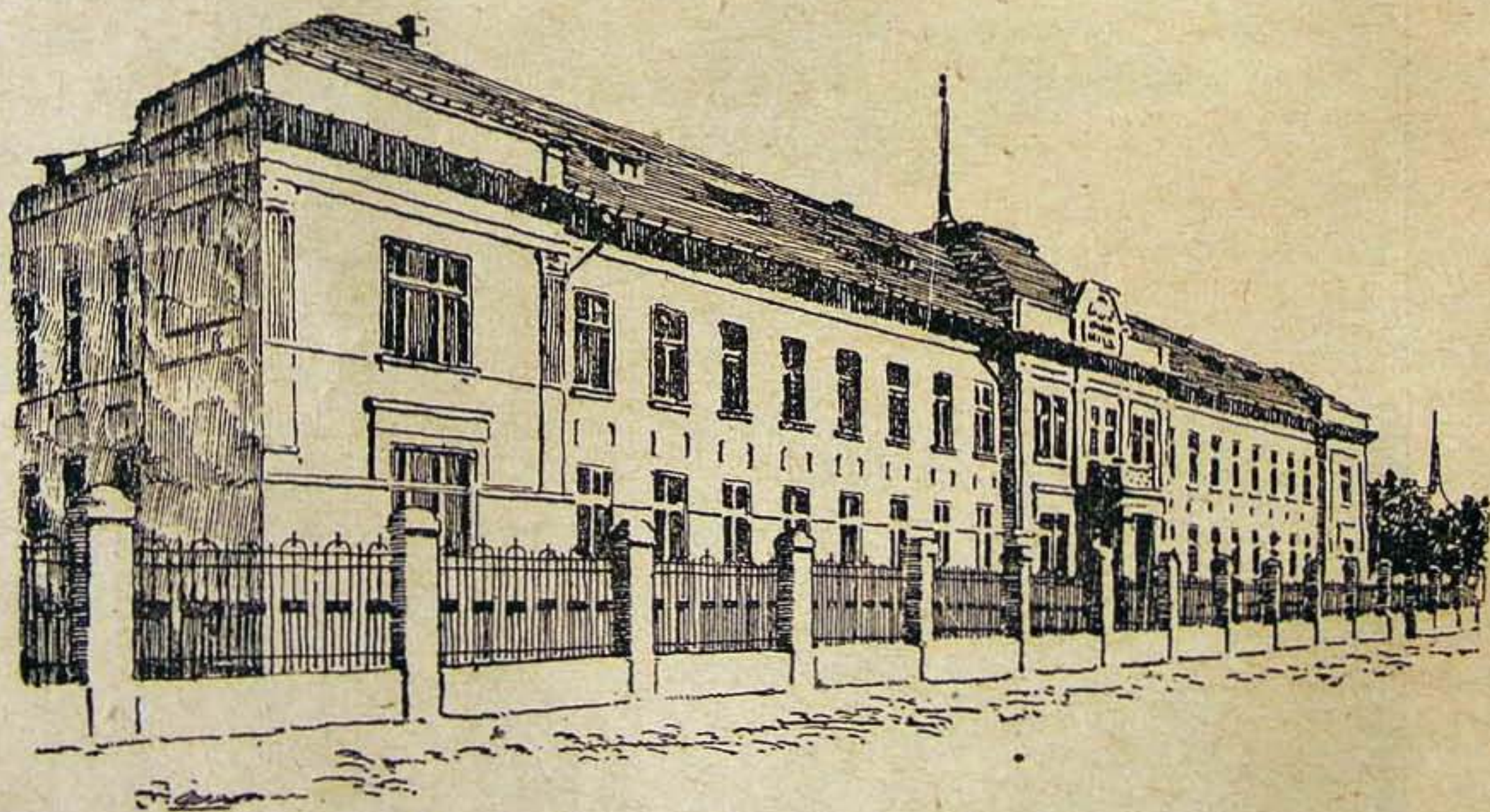
A kolozsvári unitárius egyházközség klenodiumai.

Az unitárius püspöki ház,
kapuja. (XV. század).

A székelykeresztúri régi gimnázium. (1804). Létrehozatala Abrudbányai Szabó Sámuel nevéhez fűződik. Ma bennlakás.

A székelykeresztúri új főgimnázium.
Épült 1914-ben.

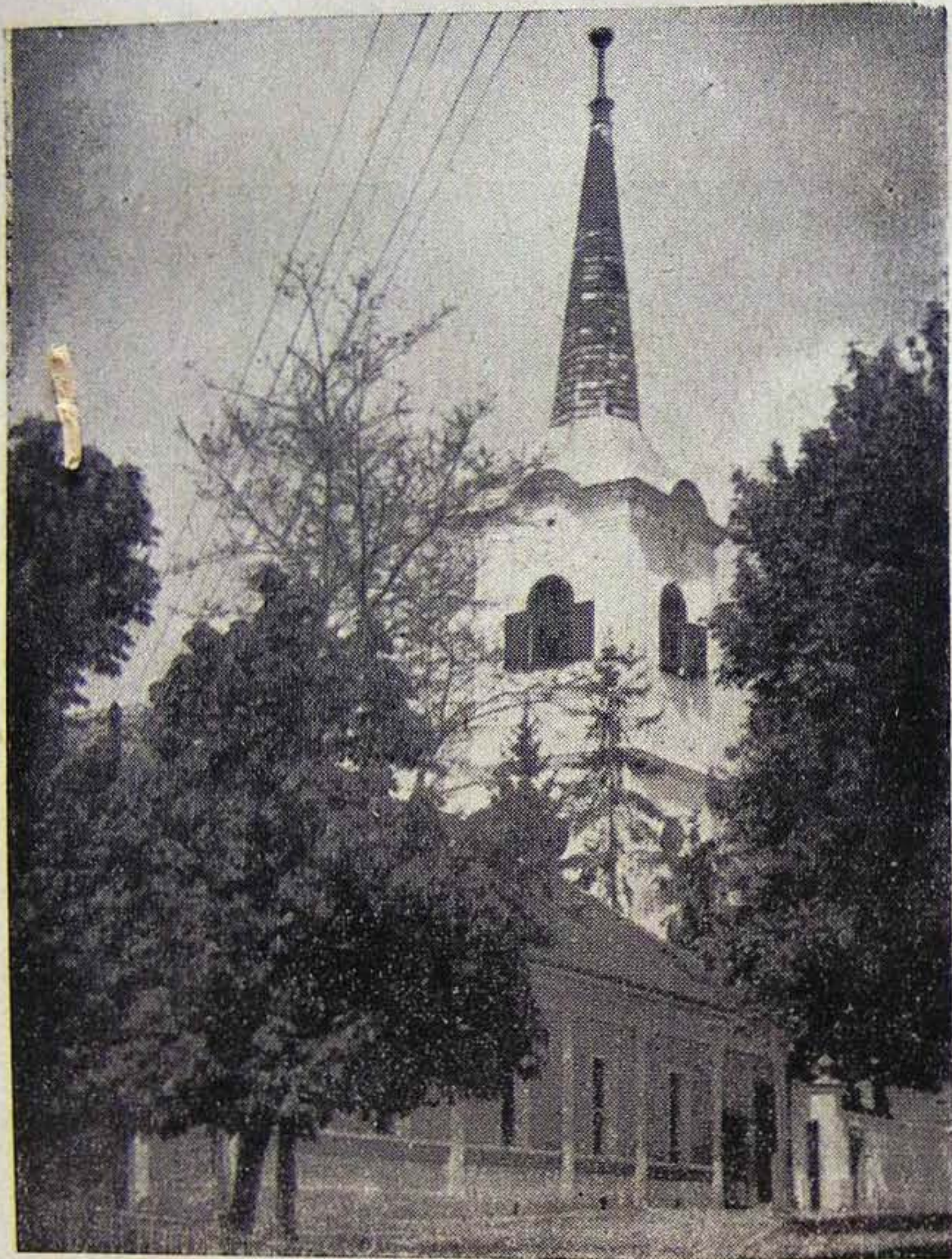
Végül is Magyarország és Erdély protestánsai együttesen keltek fel a hős Bocskai István, egy nagyváradi kálvinista, vezetése alatt, kit 1605-ben fejedelemmé is választottak. Bástat teljesen leverték s a császár békét kért. A katolikusok és protestánsok vallás-szabadságát egyaránt megerősítették, Bocskai újra kiűzte a jezsuitákat s visszaadta az unitáriusoknak templomaikat és iskoláikat. A következő évben azonban mérgezés következtében meghalt. Természetesen, ezekben a zavaros időkben az unitáriusok nem remélhették, hogy terjeszkedhetnek. A háború és üldözések ellenére is azonban csodálatos hősiességgel ragaszkodtak hitükhöz félelemnélküli és hűséges püspökeik vezetése alatt.

Bocskaival csaknem egy századig kálvinista uralkodók kerülnek Erdély trónjára s így a református egyház egészen 1690-ig vezető helyre kerül. Nyíltan nem nyomták el az unitáriusokat s látszólag megőrizték a vallásszabadságot, valójában azonban ép oly ellenségei voltak az unitárius hitnek és egyháznak, mint azelőtt s mindent megtettek növekedésének megakadályozására. Így 1605-ben elrendelték, hogy a kálvinista kisebbség a hatalmas unitárius többséggel egyenlő arányban kapjon helyet Koiozsvár vezetőségében, nemsokára pedig azt is rendeletben adták ki, hogy ott is kálvinista prédikációk tartassanak, ahol eddig csak unitárius templomok voltak. Így lassanként mind több templomot és iskolát adattak a református egyháznak. 1615-ben elrendelték, hogy a vegyes tagokból álló egyházközségek templomai teljesen a többségben levő hit birtokába menjenek át. Általában a kormányzat minden törvényes eszközt felhasznált, hogy a kálvinistákat erősítse.

1613-tól 1629-ig Bethlen Gábor fejedelem uralkodott. Ő volt talán a legnagyobb erdélyi uralkodó, bölcs és erőskezű államférfiú. Ugyanakkor azonban lelkes kálvinista, mélységesen érdeklődő a vallás dolgai iránt s elhatározott, hogy minden törvényes eszközzel előmozdítja egyházának ügyét. Az unitáriusok mindeddig, szenvedéseik ellenére is, erősek voltak s legalább is egyenlőek maradhattak volna a többivel, ha egy dolog újabb bonyodalmakat elő nem idéz. Mikor a vallásos elvakultság a tett mezejére lépik, minden alkalmat megragad, hogy felhasználja azt céljainak elérésére. Ezt az alkalmat Bethlen az unitáriusok között támadt szombatos mozgalomban találta meg. Hogy megérthessük ezt a mozgalmat, kissé vissza kell térnünk a múltba. Dávid halála után az unitárizmus két irányzatot tett

a magáévá. A konzervatívok természetesen Biandrata és Hunyadi 1579-ben megállapított hitelveihez és gyakorlataihoz ragaszkodtak. Sokan voltak azonban olyanok is, akik Dáviddal tartottak s bár nyíltan nem hirdették, tovább haladtak abban az irányban, melyet ő jelölt volt ki látszólag. Az új hitelvek visszahatásaképen mind többet kezdtek foglalkozni a Bibliával s különösen az Ó-testamentummal, melyben sok olyan meghagyásra bukkantak, melyekkel eddig senki sem törődött, de amelyeket ők kötelességüknek érezték követni. Így pár évvel Dávid halála után már elhangzott a vád, hogy Kolozsvárt sokan felhagytak a gyermekek megkeresztelésével, tartózkodtak a disznóhústól, a vértől, és más dolgokban is a zsidókat követték, különösen az ünnepek megülését, hol is a szombatot ünnepezték meg a vasárnap helyett. Ezért judaizálóknak, szombatosoknak nevezték őket. Főképp Székelyföldön terjedtek el nézeteik, a falusi lakosság körében. Egyébként ártalmatlan és nem-támadó-szellemű emberek voltak, nem tartottak nyilvános istentiszteleteket s egyideig nem is bántotta őket senki. Alapítójuk Eössi András volt, ki 1588 körül jött erre a hitnézetre, három fiának halála miatt a Biblia olvasásában keresve vigasztalást.

Báthori Zsigmond idejében a szombatosságot már-már úgy kezdték tekinteni, mint valami új vallásos szektát s lépések történtek, hogy mint innovatorokat, újítókat, büntessék meg őket. A megindult üldözést azonban a háború megállította. Bár egy-két országgyűlés törvényeket hozott ellenük, ezeket nem hajtották végre. Bethlen azonban felismerte az alkalmat, hogy a szombatosság üldözésével gyengítheti az unitárius egyházat, melyhez legtöbbször tartozott s 1615-ben szigorú üldözést indított ellenük, mint istenkáromlók ellen. Három évvel később összehívatta az unitáriusok általános (generalis) zsinatát s a református Dajka püspököt küldötte ki, hogy helyette ott elnököljön, a szombatosokat pedig ugyanoda megidézette. Hogy az üldözéstől megmeneküljenek, igen sok szombatos azonnal áttért a református hitre, a többit kirekesztették az unitárius egyházból s a református papságra bízták a kereszténységre való visszatérítésüket. Ezután Dajka püspök, háromszáz katona kíséretében, végigjárt két teljes vármegyét, melyekben a szombatosok a legnagyobb számban laktak s kiírtásuk ürügye alatt mindenütt elvette az unitárius templomokat, s lelkészeiket őrizetbe vétette, ahol csak a legkisebb gyanút is ki

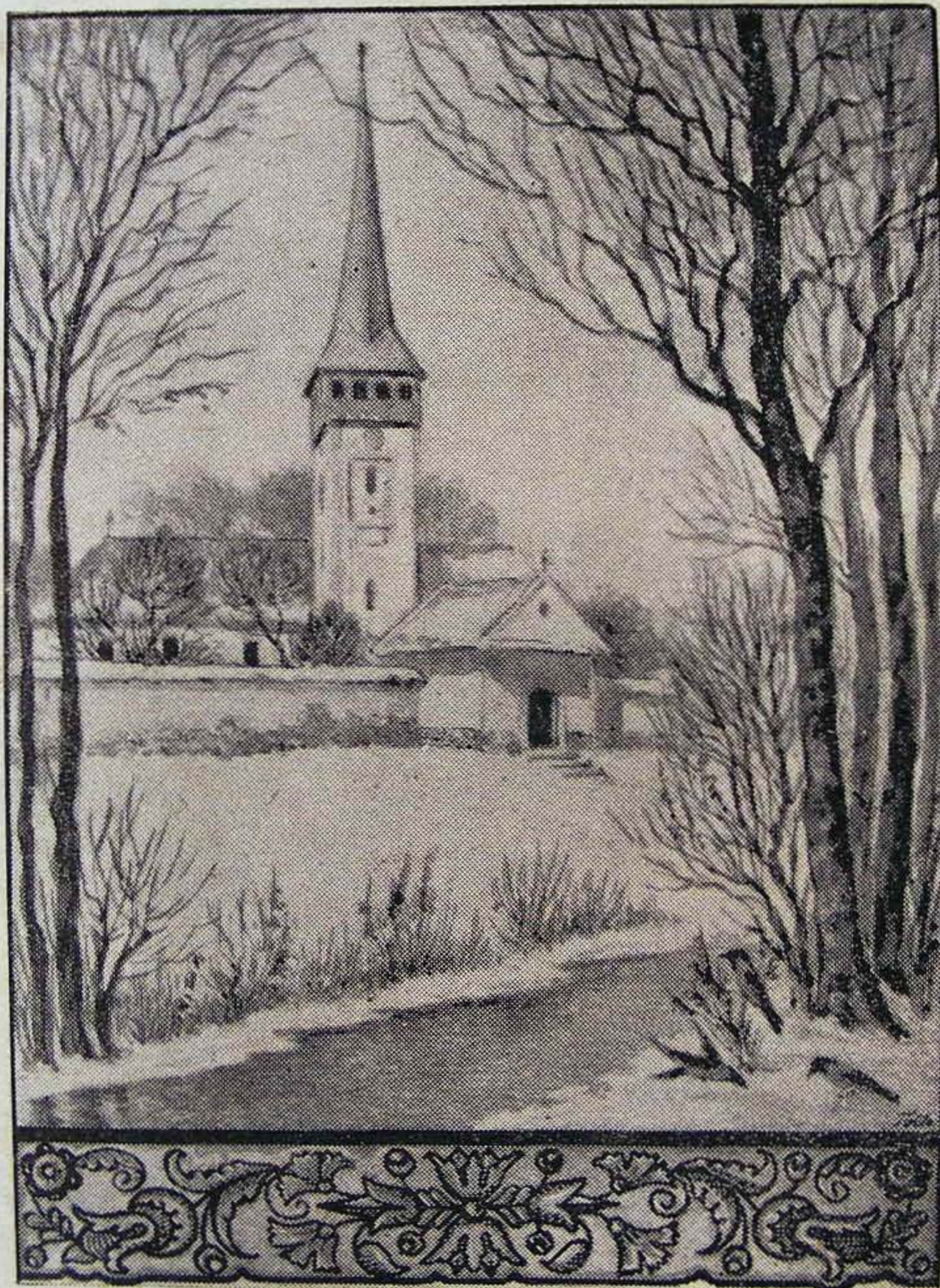

A tordai gimnázium és templom.

A kálnoki fatorony. (1781.)
Magassága 18 méter. Teljesen fejszével és fúróval épült, faszegekkel, fűrészelés sehol sem látszik. Ritka műemlék. (L. Kovács Imre: Adatok a kálnoki egyházközség történetéhez c. könyvét. Kvár, 1936.)

Erdélyi unitárius templomok:

Régi erdélyi templom.
(A várfalvi unitárius templom után rajzolta Tóth István.)

tudta mutatni a szombatosság iránt. Az országgyűlés végül meg-sokalta mégis a térítés ilyen módját és közbelépett. 1622-ben azonban Dajka püspök, ha más úton is, elérte célját. A törvények akkori érvénye értelmében a székelyföldi unitárius egyházközségek inkább a református, semmint az unitárius püspök felügyelete alá tartoztak. Dajka rávette az egyik jól ismert unitárius lelkészt, hogy térjen át a református vallásra, az áttérést azonban titokban tartva, magával vitte őt körútján. Ahol csak megfordultak, mindenütt megkérdezte az unitáriusokat, hogy ugyanahoz az egyházhoz tartoznak-e, mint ez a Sikó nevű lelkész (aki közben reformátussá lett) s mikor azok gyanutlanul „igen”-nel feleltek, a püspök jegyzőkönyvbe vétette, hogy egyházközségeik elhagyták az unitárius egyházat s a reformátushoz csatlakoztak. Lelkészeiket elűzte s református lelkészeket telepített helyükbe. E megvetendő csel útján az unitáriusok egyszerre hatvankét egyházközséget vesztek el és ezt az igazságtalanságot sohasem tették jóvá.

A szombatosság most már kihalóban volt (mert követőinek kiközösítése azt vonta maga után, hogy nem viselhetek nyilvános hivatalt, ami nagy hátránynak számított), egyszerre azonban újjászületett, még pedig eléggé különös módon. Egy Pécsi Simon nevű férfiú Eössi fent említett három fia mellett házitanító volt. Ezeknek halála után Eössi örökbe fogadta őt, minek következtében reászállott annak hatalmas vagyona. Pécsi ezután külföldre ment, sokat utazott és tanult s hazatérve a politikai pályára lépett, Bocskai titkárává, később pedig Bethlen alatt kancellárrá lett. Hűtlenség gyanújába esve, kilenc évre börtönbe került s ez alatt az idő alatt vallásos kérdések tanulmányozásával foglalta el magát. Ennek eredményeképpen, mint buzgó szombatos került ki a börtönből s magas-színvonalú kiadványai, valamint széleskörű befolyása révén ezt a mozgalmat ismét mindenfelé és minden néposztály közt terjeszteni kezdte. Az akkori unitárius püspök lengyel lévén, túl keveset tudott magyarul ahoz, hogy észrevehette volna, mi történik egyházában. Bethlent közben I. Rákóczy György követte a trónon, aki, amellet, hogy szintén buzgó kálvinista volt, azért sem szerette az unitáriusokat, mert azok ellenfelét, hit-sorsosukat, segítették a fejedelem-választásnál.¹ Miután tehát

¹ Ugyanez a Rákóczy volt az, aki az egyik unitárius testvérhez Erdélybe küldött levelet elfogva, 1638-ban figyelmeztette a hollandokat, hogy akadályozzák meg a Rakow-ból menekült szociniánusok ott tervezett letelepedését.

politikai helyzete megszilárdult, újra üldözni kezdte a szombatos unitáriusokat s elrendelte, hogy fejvesztés és jószágelkobzás terhe alatt térjenek át valamelyik „bevett” vallásra. Pécsit ismét börtönbe vetették s majd minden vagyonát elkobozták. Mikor végre ismét kiszabadult, állítólag a református vallásra tért át, hogy a további bajoktól megszabaduljon.

Még egy úton indult meg támadás az unitáriusság ellen, mikor azt kezdték vizsgálni, hogy miképen tartják meg a Krisztus imádásáról Dávid elítéltetése alkalmával hozott és rájuk erőszakolt törvényt. Köztudomású volt, hogy igen sok lelkész csak azért fogadta el ezt a hittételt, mert különben börtön, sőt halálbüntetésnek is nézett volna elébe, mint innovator. A nemesek közül pedig a legtöbben Dávid elítéltetése alkalmával sem csináltak titkot abból, hogy egyetértenek vele. Egy ideig nem bolygatta ugyan a kormányhatalom ezt a kérdést, mert a politikai viszontagságok nem hagytak időt ilyen vallási kérdések tárgyalására s azok továbbra is megmaradtak eretnokségükben. Rákóczy azonban 1635-ben kezébe vette a dolgot s azzal fenyegette meg őket, hogy, ha véleményüket meg nem változtatják, az országgyűléssel elítélteti őket. Minthogy azonban nem tudta megfélemlíteni őket, Deesre 1638-ban külön országgyűlést hivatott egybe, hogy ezzel az ügyel leszámoljon. Ismét, mint ezelőtt többször, sokan megijedtek, hogy elvesztik politikai jogukat s hogy biztosítsák magukat, inkább átmentek a református egyházba. Végül a felek megegyezésre jutottak (*Complanatio Deesiana*),¹ melyet a fejedelem, az országgyűlés és az érdekeltek egyaránt elfogadtak. Ez az egyezés az unitárius hitnek új és tiszta kifejezése, szigorúbb ragaszkodást ír elő Krisztus imádásához (bár Krisztus nem mint isten szerepel) s a szentségek használatához. Aki újítás bűnében találta, feje vétessék és birtokai elkoboztassanak. Mindezeket illő módon megerősítette az egyházi zsinat, új kátét adtak ki ez elvekre alapozva s ez időtől kezdve ez a kérdés több bajt nem okozott.

A deesi (dési) országgyűlés más, az unitáriusokra vonatkozó, határozatokat is hozott. Megtiltották, hogy a fejedelem engedélye nélkül könyvek nyomassanak ki. A szombatosok kö-

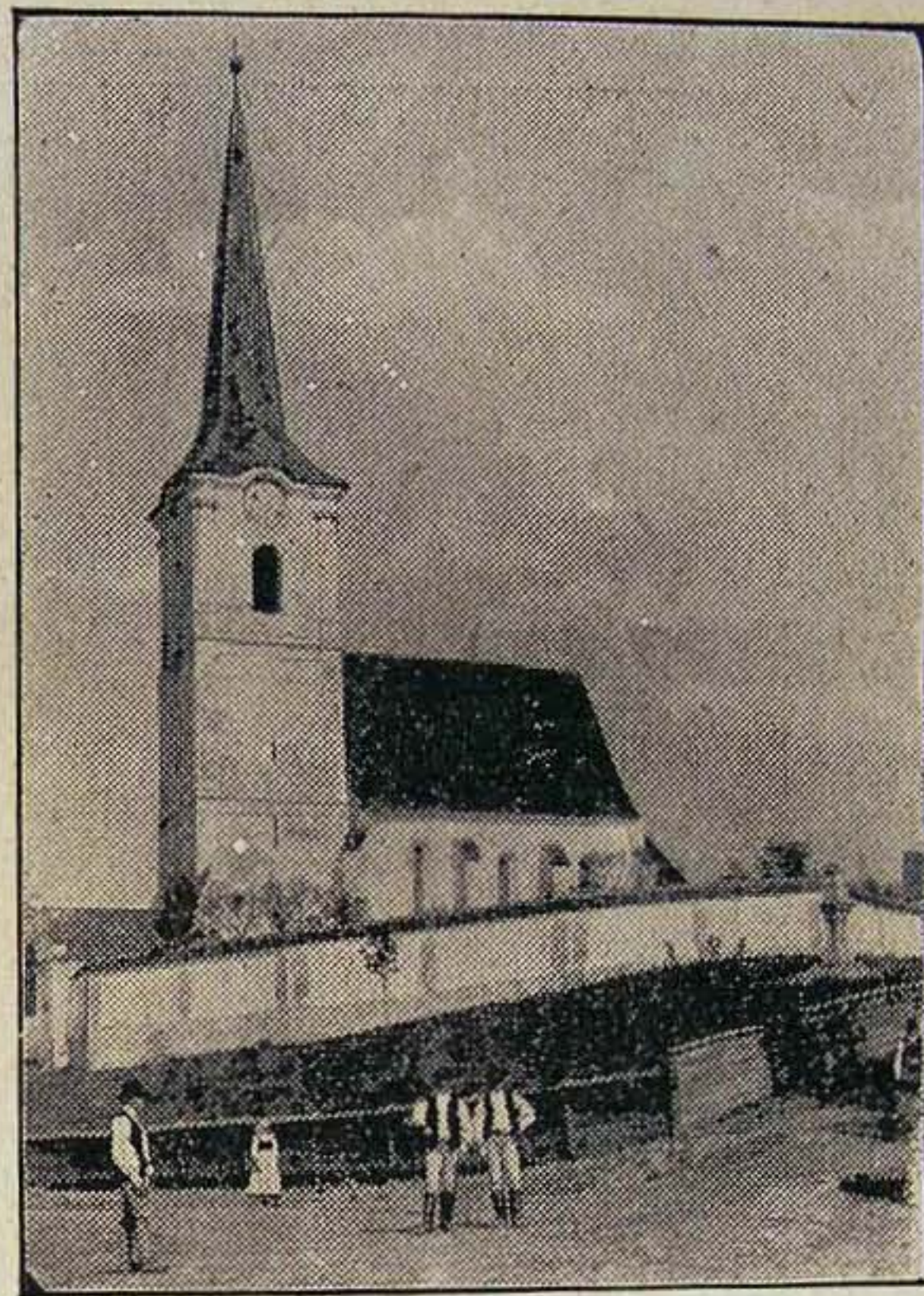
¹ Az erről kiadott okmányban szerepel először hivatalosan ez a szó „unitárius”, mint egy egyháznak a neve, „Unitaria recepta religio” és „Unitaria Magyar ecclesia” formájában.

A homoród-okláni templom és torony.
A templom a XIII. században, a torony 1656-ban épült.

A homoród-almási templom. Épült a Lázár István püspöksége alatti nagy megújulás idején.

A homoród-karácsonfalvi templom. Épült a XIII. században, átalakított 1495-ben.

zül némelyeket halálra, másokat börtönbüntetésre ítélték, egyiküket pedig az utcai tömeg, mint istenkáromlót, megkövezte, feleségét a vásártéren pellengérré állították s azután száműzték. Ismét másokat nyilvános megszegyenyítésnek vetettek alá s mindazoknak, akik hitüket vissza nem vonták, birtokait elkobozták. Ez időtől kezdve a szombatosság jelentéktelenné vált, bár egyesek mind máig megtartották régi hitüket, most azonban hitükben és szokásaikban is zsidóknak vallják magukat.

Az itt elmondott csapások mellett az unitáriusok az 1622-i tatár betöréstől is sokat szenvedtek. Ugyanabban az évben pedig igen sok tagjuk Kolozsvárt pestisben halt meg. Ismét mások ebben a zavaros korszakban (1616—1632) elvesztették bátorságukat azon körülmény folytán is, hogy Radeczki nevű püspökük, lengyel léte, nem beszélt magyarul s így nem tudta az egyházközségeket úgy látogatni, ahogy azok kívánták volna. Így a Dávid halála utáni hatvan év alatt az unitáriusok állandóan veszítettek. Akik azonban hőiesen és hűségesen megmaradtak, olyan tulajdonságokat fejlesztettek ki magukban, melyekre igen nagy szükségük volt a következő század katolikus üldözései alatt. Időközben azonban végre egy félszázadnyi viszonylagos nyugalomhoz jutottak, hogy az alatt összeszedjék magukat s ismét egészséges egyházi életet fejlesszenek ki maguk között.

A XVII. század e nyugodtabb korszaka alatt az erdélyi unitáriusokra jobb napok virradtak. Lelkészeiket és tanítóikat jó nevelésben részesítették kolozsvári kollégiumukban s a kiválóbbakat Luklawicébe (Lengyelország) küldték tanulmányaik folytatására, valamint Németországba, s Leidenbe és Amszterdamba Hollandiában, hol a remonstránsok szívesen fogadták őket. Mindent megtettek veszteségeik pótlására és egyházuk építésére is. A háborútól azonban soha sem voltak sokáig mentesek. II. Rákóczy György fejedelmet ugyanis, amint láttuk, rávették, hogy 1657-ben törjön be Lengyelországba, s 50.000 főnyi hadseregéből csak 3000 tért vissza. Az erdélyi nemeség virága elesett, vagy fogságba került, köztük igen sok unitárius is. Nemsokára pedig, míg Ausztria behatolt nyugatról az országba, a másik oldalon törökök és tatárok törtek be, tűzzel-vassal pusztítottak, sok embert rabszolgaságba hurcoltak s leégetett otthonokat és templomokat hagytak maguk mögött. Mindezek nyomában pedig jött a pestis, hogy végigpusztítsa az egész országot. Két évig az egyház még püspököt sem

tudott választani, nem tarthatott zsinatot s a kolozsvári kollégium tanulóinak száma kilencre apadt.

Ép ebben az időben érkezett meg a lengyel száműzöttek szerencsétlen csoportja, hogy a kolozsvári testvéreket elszegényedve, de ennek ellenére szívesnek és vendégszeretőnek találja. A két ország unitáriusainak barátságos összeköttetése ugyanis hosszú idő óta tartott, tudósokat és tanulókat küldtek egymáshoz s a lengyelek több lelkészt is adtak a kolozsvári szász unitárius gyülekezetnek, sőt egy püspököt is. Az új fejedelem, I. Apaffi Mihály, intézkedett, hogy a száműzöttek letelepedhessenek, olyan időben, amikor egész Európában alig akadt ország, mely befogadta volna őket. Később Lengyel- és Poroszországból újabb menekültek csatlakoztak hozzájuk, s bár szegények voltak s még sokáig kellett segítségért folyamodniok külföldi szerencsésebb testvéreikhez, általában mégis erősödést jelentett jövetelük az unitárius ügyre nézve.

Az egyházközségek száma kétszáznál is kevesebbre csökkent, tehát alig felére a Dávid idejebeli számnak. Koncz püspök alatt azonban (1663—1684) lassan kezdett magához térni az egyház s megkezdődött a templomok kijavítása és újra-építése. Egyik alkalommal az unitáriusok erővel visszavették az egyik kálvinista templomot, mely azelőtt az övék volt, s a fejedelem megerősítette a visszafoglalás jogi helyzetét. Koncz különösen nagy súlyt helyezett arra, hogy minden falusi templom mellett iskola is legyen, s azokat hamarosan igen magas fokra fejlesztette. Az egyházközségek ismét virágoztak s jó rend uralkodott mindenikben.

Alsó-Magyarországon Dávid halála után több mint ötven évig az unitárius egyházközségek virágzó fejlődést mutattak hét, a török uralom türelmessége alatt álló, megyében, tehát oly nagy területen, mint Erdély maga. Pécssett 1632 körül a katolikusok teljesen beolvadtak s csaknem minden polgár unitárius volt. Hasonló volt a helyzet három más megyében is a Dunától nyugatra. Adataink azonban ezekről az egyházközségekről hiányosak. Miután első és egyetlen püspökük meghalt, úgy látszik ismét közeledtek az erdélyiekhez s nem választottak új püspököt. Sok lelkészük Erdélyből jött s fiaikat szívesen küldték a kolozsvári kollégiumba. A XVII. század végefelé lassanként hanyatlani kezdenek. A jezsuiták munkába kezdenek s kezdik visszanyerni a híveket. Az Ausztria és Törökország közötti háborúk ép az ő országrészüket pusztítják leg-

S^c Biandrata. D
Et Legatus

Biandrata György aláírása.

Békes Gáspár
M. K. S.

Békes Gáspár aláírása.

Simon Pécsy
Cancellarius

Pécsy Simon kancellár aláírása.

Székely Mózes érme.

Szent-Ábrahám L. Mihály püspök.
(1737—1758.)

inkább, 1687-ben a törököket kiűzik az országból s ők ismét katolikus uralom alá kerülnek. Mikor a császár kezébe kerül Pécs, ő az unitárius templomot a katolikusoknak adja s papjaikat elűzi. A kálvinistákat még mindig elég türelmesen kezelik Magyarországon s ők viszont az unitáriusokat minden eszközzel üldözik. 1710-re az utolsó unitárius egyházközség is eltűnik, a lelkészeket száműzik, a hívek pedig kihalnak, vagy más egyházakhoz csatlakoznak. Tíz év múlva már alig egy néhányról hallunk, a század közepéig pedig minden unitárius kálvinistává, vagy katolikussá lett, vagy elhagyta az országot. Egész a XIX. század végéig az unitáriusok nem alapítanak újra egyházközségeket ezen a vidéken.

XXV. FEJEZET.

Az erdélyi unitarizmus az osztrák uralom alatt, 1690—1867: a katolikus elnyomás egy és egynegyed százada.

1526 óta a törökök megszállva tartották Magyarország nagy részét s amolyan politikai pártfogó szerepét játszották Erdély felett. 1690-ben azonban végleg kiűzettek az országból, s e háborúban az unitáriusok jelentős szerepet vittek. Erdély, afeletti örömeiben, hogy ismét velük rokon nép kormányzatával egyesülhetett, csatlakozott Ausztriához és I. Lipót magyar királyt és császárt fejedelmévé választotta. Ausztria azonban egész történelme folyamán szorosabb viszonyban volt a katolikus egyházzal, mint bármelyik európai ország, Spanyolország kivételével. A reformátusok meg-megújuló üldözésének századát tehát most a katolikus állandóbb és még szigorúbb üldözés követte. Trónralépte után nemsokára, 1691-ben, Lipót kibocsátotta híres Diploma Leopoldinum-ját, melyet Erdély Magna Charta-jának tekintettek. Látszólag az volt a célja, hogy biztosítsa az erdélyieknek az új kormányzat alatt is mindazokat a jogokat, melyeket a régi alatt élveztek. Különösképen hangsúlyozta ez az okmány, hogy a négy bevett vallás jogait továbbra is megőrzi, templomaik, iskoláik, egyházközségeik sérelme nélkül, hogy az egyházi birtokok jelenlegi tulajdonosaik kezén maradnak s hogy a közhivatalok és más tisztségek, melyeket oly magasra értékelték, a különböző egyházak hívei közt aránylagosan osztatnak meg.

Alig száradt meg azonban a tinta Lipót aláírásán, mikor a katolikusok már terveket kezdtek szőni, hogy valahogyan megtörhessék azokat az ígéreteket, melyeket pedig oly ünnepélyesen nyilvánosan tett. Lipótot eredetileg papságra nevelték s már püspökké akarták szentelni, mikor bátyja hirtelen meghalt s a korona tizenhét éves korában reászállt. Főkép a jezsuiták befolyása alatt állott, kiknek számára az ő hosszú uralkodása aranykort jelentett, amint a protestánsok számára sötét korrá lett az. Mielőtt Erdély fejedelme lett, elmondhatatlanul kegyetlen volt a magyarországi protestánsokkal. A jezsuiták tehát, azt hangoztatva, hogy az eretnekeknek tett eskü nem kötelez, könnyen rávették Lipótot, hogy megtörje a protestánsok vallásszabadságának megőrzésére tett esküjét. A katolikusok most egyre újabb kívánalmakkal léptek fel a protestánsokkal szemben s minden teljesített kívánság csak egy újabbat szült. Mi csak az unitáriusokat ért elnyomással foglalkozunk. 1693-ban kényszerítették őket, hogy adják át a katolikusoknak azt a kolozsvári kollégiumukat, melyet még János Zsigmond adott nekik 1566-ban. Ezután a katolikusok azt kívánták, hogy az unitáriusok adják át nekik főtéri nagytemplomukat, mely pedig Dávid óta az övék volt s melyet nemrégiben javítottak ki nagy költséggel. Ezt a követelést azonban az unitáriusok visszautasították. 1697-ben nagy tűz támadt, melyben leégett ez a nagytemplom egy másikkal együtt, továbbá az új iskola, melyet az elvett helyett építettek s több más egyházi ingatlan. Almási püspök kiküldte az egyik tanárt Hollandiába, hogy ott a remonstránsok és a kollégiánusok között gyűjtést indítson. Sikerült is 9.000 tallért (csaknem 7.000 dollárt) összegyűjtenie s ezzel az összeggel, valamint az egész unitárius vallásközönység hozzájárulásával, az épületeket kijavították. A másik három felekezet mindenike most templomokat és iskolákat kezdett követelni a maga számára Kolozsvárt, ilyenformán mind jobban kiszorítva az unitáriusokat a több mint száz évig megtartott vezető helyzetükből. Az egyetlen örömsugár ezekben a nehéz időkben csak a székely megyékben levő egyházközségeik feletti püspöki ellenőrzési jog visszaadása volt 1693-ban, valamint az, hogy 1696-ban megengedték nekik, hogy nyomdát állíthassanak fel Kolozsvárt, ezt azonban nemsokára el kellett rejteniök.

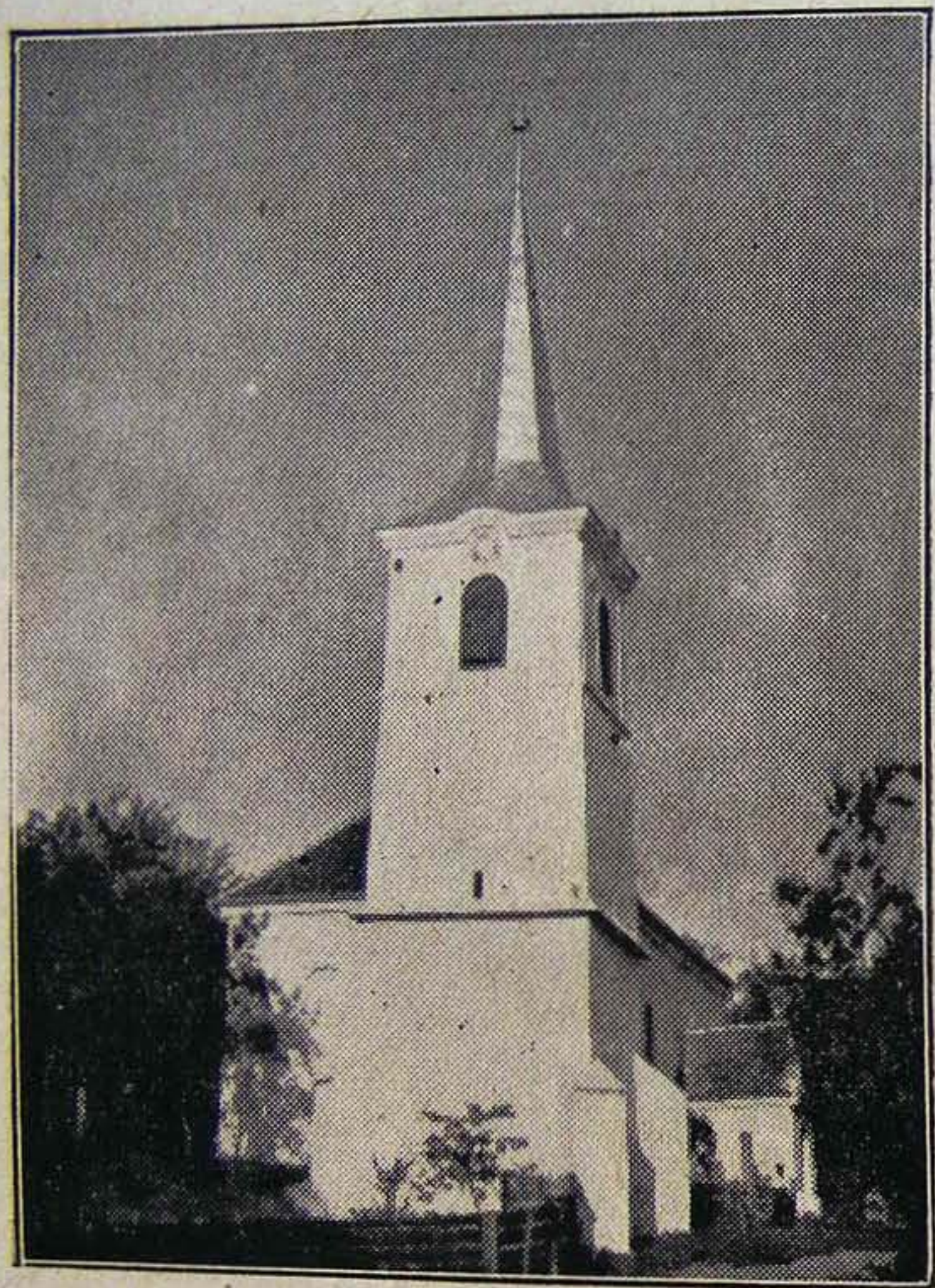
VI. Károly uralma alatt (1711—1740) az elnyomás tovább folytatódott. Ő is letette az esküt, mint elődje, s a jezsuiták befolyására ő is hasonlóképen megszegte azt. Az ország tör-

vényei ellenére visszahozta a jezsuitákat és a katolikus püspököt, s ügynökei mindenfelé háborgatták az unitáriusokat, igen sokhelyt erőszakkal űzve ki őket templomaikból. 1714-ben Steinville tábornokot küldte Erdélybe kormányzónak, aki igazi katonai módszerekkel kezdett hozzá az üldözésekhez. Beszállásolta katonáit a legelőkelőbb unitárius otthonokba. 1716-ban pedig katonai erőszakkal elvette a kolozsvári nagytemplomot, melyet a katolikusok már húsz év óta követeltek, de amelyet az unitáriusok másfél századon át birtokoltak. Ezzel együtt a papilakot, az iskolát, a tanárok házait, az alapítványi tulajdonokat, a nyomdát s minden más elvehetőt szintén elvett tőlük egy olyan rendelet alapján, melyet ugyanaz az uralkodó adott ki, aki megesküdött, hogy meghagyja őket birtokaiban. A Kolozsvárt elvett ingatlanok értékét több mint 200.000 koronára tették. Az iskola tanulói elszéledtek s egy ideig még magánházaknál sem volt szabad istentiszteletet tartaniok. 1721-ben egy másik templomukat is elvették tőlük, az alapítványi ingatlanokkal együtt. Hasonló sorsra jutott a tordai, valamint több más templomuk is. Olyan helyen is a katolikusoknak adták templomaikat, ahol alig egy-két katolikus hívő lakott. Újakat építeniök pedig csak császári engedéllyel lett volna szabad, melyet, persze, sohse kaptak meg. Az első keresztények üldöztetéséhez hasonló esetek játszódtak le sokfelé az unitáriusok között. A közhivatalokból lassanként kizárták őket, még a legalacsonyabb rendűekből is s megtagadták tőlük a politikai egyenlőséget is, melyet pedig törvény biztosított számukra. Ám még a legkegyetlenebb üldözések alatt is, bár sokan hűtlenek lettek s több egyházközség szétszóratott és eltűnt a század vége előtt, a többség hűségesen kitartott s megkettőzött erővel és áldozatkészséggel küzdött egyházáért.

Károlyt leánya, Mária Terézia, követte a trónon (1740—1780), kinek hosszú uralkodása alatt ugyanaz a politika folyt tovább, mint atyja életében, csak talán még szélesebb keretek között. A történelemben Ausztria legjobb és legtehetségesebb uralkodói egyikeként szerepel s saját maga előtt talán haladó vallásos reformátornak is látszhatott, hiszen összekülönbözött a jezsuitákkal s 1773-ban kiűzte őket országából. Ugyanakkor azonban buzgó és tettekész katolikus is volt s bár trónraléptekor megígérte volt az erdélyieknek, hogy ősi törvényeiket megtartja, kiváltságaikban és szabadságukban megerősíti őket, az eretnekséget viszont olyan megbocsáthatatlan bűnnek tar-

totta, mellyel szemben nem szabad türelmességet gyakorolnia. Ezért nem volt hajlandó olyan kicsiségeket, mint azon alkotmány pontjai, melyeknek megőrzésére elődei is, ő is, esküt tettek, tekintetbe venni, ha ezáltal ártalmára lehetett azon kárhözatos eretnekeknek, kiknek merő létezését sem bocsátotta meg. Keze, emiatt, még a saját fajához tartozó szász lutheránusokra is reánehazodott, annál inkább hát az unitáriusokra. Nem igen van mit elbeszelnünk az unitáriusok cselekedeteiről ebben az időben, mert teljesen vissza voltak szorítva minden megnyilvánulástól. Annál többet beszélhetünk azonban szenvedéseikről, mert ez a negyven esztendő az üldözések minden elképzelhető formáját felvonultatta egyházuk megsemmisítésére. A királynő azonkívül kipróbálta rajtuk rábeszélő művészetét, megvesztegetéseket, kegyeket és hivatalokat ígérető asszonyi ravaszságát is, amikor csak lehetett. Ha pedig ezekkel kudarcot vallott, erőszakos eszközökhöz folyamodott. A magas hivatalok odaígéréseivel tényleg el is tántorított vallásától több gazdag unitáriust. Ha valamelyik sokat ígérő unitárius ifjú Bécsbe került, a királynő azonnal keresztfiává fogadta, gazdag ajándékokkal halmozta el, csak hogy rábírija vallása elhagyására. Viszont protestáns nem kaphatott tőle magasabb hivatalt s unitárius még épen alig nyerhetett el bárminemű hivatalt is. Megtiltotta, hogy két város kivételével bárhol unitáriusokat válasszanak be a városi tanácsokba, nem engedte, hogy könyveket nyomhassanak ki, úgyannyira, hogy az unitárius professzorok és lelkészek művei csak kéziratban voltak olvashatók. Egész uralkodása alatt mindössze két unitárius könyv jelenhetett meg. 1744-ben gondosan kitervelt üldözési rendszert állítottatott össze, melynek egyik eszköze hatalmas alapítvány volt kolozsvári unitárius fiuk és leányok áttérítésére. Az egyetemi tanulmányokat az unitáriusok már régóta Hollandia, Németország és Svájc protestáns főiskoláin végezték, hol segítségükre alapítványok is létesültek. A királynő most megtiltotta a külföldi egyetemek látogatását, hogy ezáltal mindenkit a bécsi katolikus egyetemre kényszerítsen. Az unitáriusok számára tiltva volt nyilvános vallásos beszélgetésekben résztvenni, más egyházakból áttérőket elfogadni, lelkészeik nem látogathatták a betegeket, nem keresztelhettek meg senkit saját híveiken kívül s más vallású nőt unitárius nem vehetett feleségül.

Az üldözés azonban nem szorítkozott csupán ilyen negatív eszközökre. Sok gyermeket elvettek szüleiktől s katoliku-

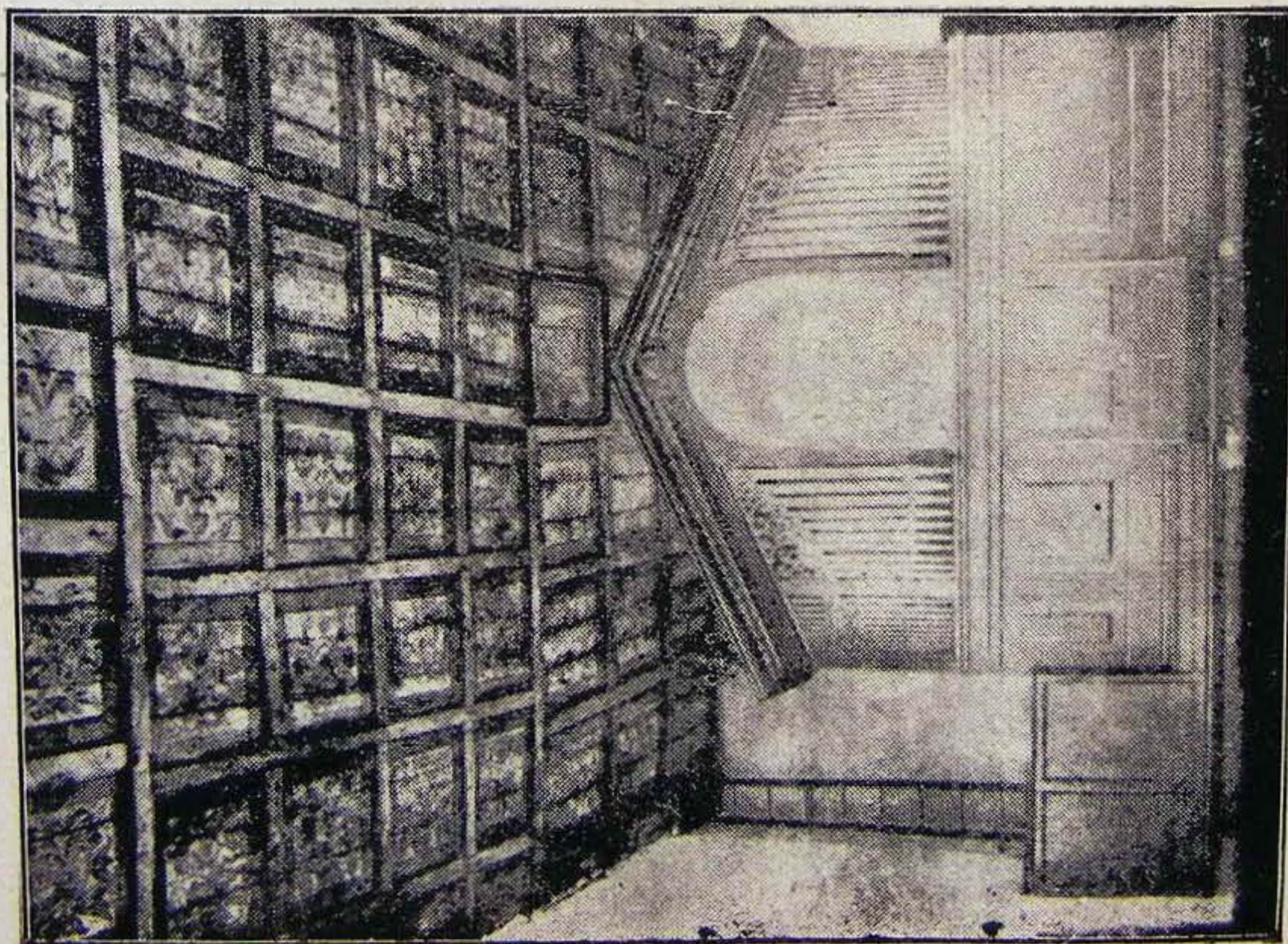
A kénosi templom.

A vargyasi templom. Épült 1780-ban.

A kövendi templom belülről.

Az énlaki templom mennyezete.
A templom 1668-ban épült.

soknak neveltették őket. Az unitárius iskolákat bezárták s a növendékek csak katolikus iskolákban folytathatták tanulmányaikat. Felelevenítette a királynő azt a régi törvényt, mely szerint a templom a többségben levő hitű egyház tulajdonába megy át s telepítések útján sok helytt elérette ezt a többséget a katolikusokkal, hogy a templomokat igényelhessék. Több templomot, iskolát és papilakot erőszakkal vétetett el s az újak építését megtiltotta. Az egyházak tized útján nyert segélyét beszüntette. Szent Rontás-on, hol az unitáriusok tiz évvel azelőtt segítettek a pompás katolikus templom felépítésében, a katolikusok most hálaképen megtámadták az unitáriusokat, míg azok a reggeli istentiszteleten voltak, s a lelkészt és a tanítót kiűzve a helységből, templomukat, iskolájukat és temetőjüket elvették. Az unitáriusok nem nyugodtak bele a veszteségbe, hanem egy hónap mulva visszaszereztek ingatlanait — szintén erőszakkal. A királynő azonban ismét elvétette azt tőlük s vizsgálatot indított, hogy aztán dönthessen ez ügyben. El lehet képzelni, miképen döntött: tizenkét év mulva a katolikusokat mondotta ki jogos tulajdonosoknak s a község Szent Rontás nevét Szent-Háromságra változtattatta át.

Sok hősieles cselekedet mutatja különben az unitáriusok ragaszkodását hitükhöz. Bágyonban pl. egy katolikus tömeg megpróbálta kezébe kaparintani az unitárius templomot, mi alatt a férfiak nem voltak otthon, a felháborodott székely asszonyok azonban maguk siettek templomuk védelmére s míg a fiatalok kétségbeesetten küzdöttek a falakon kívül, addig az öregek a templomban imádkoztak sikerükért. Egy másik faluban is katolikus tömeg szervezkedett, hogy megtámadja a templomot, az unitáriusok azonban védekeztek és szétszórták a tömeget. Ezért letartóztatták és megvesszőztették őket s újabb büntetésképen elrendelték, hogy építsenek a katolikusok számára templomot. Brassóban a jezsuiták úrvacsora-osztás közben támadtak az unitáriusokra, kiűzték a lelkészt s kiöntötték a kegyszerekből a bort és a kenyeret. Így ment ez mindenfelé az országban negyven hosszú éven át. Az áldozatok gyakran felebbeztek az 1557-iki türelmi rendelet, valamint a Lipót-féle Diploma alapján, melyet azóta annyiszor megerősítettek a trónralépő uralkodók, panaszaikat azonban nem hallgatták meg.

Mindezek természetesen nagy mértékben csökkentették

az unitáriusok számát és erejét. A XVI. század végén létezett 425 egyházközség és tizenhárom főiskola és kollégium kétszáz évi üldözés után alig 125 egyházközségre olvadt le, melyben a hívek száma is jóval kevesebb volt, mint régen, lévén az összes unitáriusok száma most már csak 50.000, — és csak egy iskolájuk és kollégiumuk maradt. Szellemük azonban most is törhetetlen volt. Egyik fiatal tisztviselő, akit vallása miatt bocsátottak el hivatalából, ezt írta apjának: „Inkább koldulok, de hitemet nem hagyom el!” A még megmaradt nemesi családok a legnagyobb mértékben áldozatkészeknek mutatkoztak egyházuk iránt. Minél kevesebben maradtak, annál inkább segítettek és vigasztalták egymást. Összetartásuk és áldozatkészségük közmondásossá vált. Az eredmény az lett, hogy, ahelyett, hogy teljesen megsemmisültek volna, hőökké váltak, akik egyesült erővel küzdöttek hitükért — s ezt a tulajdonságukat mind máig megőrizték.

Isten azonban nem feledkezett meg róluk s vezetésükre és lelkesítésükre adott nekik egy nagy embert, aki Dávid után legnagyobb püspökükké lett, Szent Ábrahámi Mihályt, kit „az unitáriusok szeme, szíve, szájá”-nak neveztek a kortársak, minthogy örködött felettük mint püspök, gondozta őket mint lelkész és tanította őket mint kollégiumuk rektora. Otthoni és külföldi gondos tanulás után, rövid ideig lelkész, majd a kolozsvári kollégiumban tanár lett, ép mikor azt a katolikusok elragadták az unitáriusoktól. Rövid idő múlva új épületben kezdtek tanítani, majd annak elvételeivel ő, maga munkálkodásával, a harmadik épületben helyezte el a kollégiumot, melynek nemsokára rektora lett. 1737-ben püspökké lesz s több mint húsz évig dolgozik ezen a poszton egyházáért. Nagy erélyével és bölcsességével megmenti az unitárius egyházat a hajótöréstől s újjászervezi azt. Kiváló képességű tudós, tanár, teológus, szónok és szervező volt. Ő fekteti le az egyházi alapok fundamentumát s általában új, az eddiginél jobb szervezetet ad annak. Az ő „Summa Universae Theologiae secundum Unitarios” című munkája, melyet teológiai előadásaiként állított össze, s mely harminc évig csak kézírásban, de széles körökben, foroghatott közkezen, s csak 1787-ben jelenhetett meg nyomtatásban, olyanná lett az erdélyi unitáriusok számára, mint amilyen a Rakowi Káté volt a lengyel szociniánusok számára. Hitfelfogása nagyon konzervatív, teljesen a Biblia bizonyító helyeire alapozott, tanítja Krisztus imádását s a bűnösök

Az énlaki templom mennyezetének híres rovás-írástos felirata.

„Egy az Isten Deut: VI.

Georgius Musnai Dakó.”

(L. Ferenczi Sándor: Az énlaki rovásírástos felirat [Kvár. 1936.] c. könyvét.).

Torockó.

A torockói templom ajtaja előtt.

örök bűnhődését, valamint több más olyan tételt is, melyek mai szemmel nézve orthodoxoknak látszanak. Nyilvánvalóan Servet hatása alatt állt, valamint a Rakowi Káté azon későbbi kiadásai is befolyásolták, melyeket az eredeti szociniánizmus hollandiai módosított formájaként adtak ki. Anabaptista tendenciákat azonban nem találunk benne. Nagy súlyt helyez a gyakorlati keresztény életre s bizonyára nagy hatással volt az erdélyi unitáriusok keresztényi jellemének kiformálására. A legemelkedettebb szellem lengi át minden sorát, vitatkozás nem található benne s emiatt igen jó eszköznek bizonyult az egyház iránti ellenséges érzület letompítására. Nyugat-Európában új érdeklődést támasztott az unitáriusok és hitelveik iránt s növelte a tiszteletet velük szemben.

II. József trónraléptével (1780—1790) jobb napok virradtak az erdélyi unitáriusokra. Már édesanyja uralkodása alatt is szélesebb látókörűnek mutatta magát s most hozzákezdett, hogy a gyakorlatban is megvalósítsa türelmi politikáját. Még főherceg korában meglátogatta volt Erdélyt s a nála panaszkodó unitáriusoknak megígérte, hogy amit tud, megteszi sorsuk jobbra fordítása érdekében. Uralma, bár ő maga telve volt reformtörekvésekkel, általában politikai kudarcként szerepel a történelemben, de dicsőségessé teszi az az egyetlen tény, hogy 1780-ban türelmi rendeletet adott ki a négy vallás részére, visszaállítva és biztosítva ősi jogaikat. Megtiltotta a templomok további elfoglalását s, bár a már elvetteket nem adatta vissza, váltságdíjat ajánlott fel azokért. Így 5000 forintot fizettetett ki a kolozsvári unitáriusoknak elvett templomukért, más uton is segített rajtuk s megengedte, hogy Szent Ábrahámi fent említett könyvét kinyomassák. Testvére, II. Lipót (1790—1792) szintén bölcs és felvilágosodott ember volt, megtartatta a szabadságjogokat, melyeket József biztosított volt, s megengedte az unitáriusoknak, hogy magas hivatalokat is elfoglalhassanak s a többivel egyenlő jogokat élvezzenek.

I. Ferenc, hosszú uralkodása alatt (1792—1835), ugyanezt a szabadelvű politikát követte. A türelmi rendeleteket az országgyűlés megerősítette és az alkotmány részeivé tette. A négy vallást újra egyenlőnek nyilvánították egymással a törvény előtt, az egyházi ingatlanok elvételét örökre eltiltották s a nyomtatás szabadságát — cenzor nélkül — visszaállították. Az unitáriusok megfelelő módon részesedtek a közhivatalok betöltésénél, néhányan magas méltóságokba is emelkedtek s Ferencet

mint „az unitáriusok jogainak visszaállítóját“ kezdék emlegetni. A szabad és igazságos törvények védelme alatt meggyengült egyházközségeiket kezdték megerősíteni, s sok új templomot építettek falvakban és városokban egyaránt. Kolozsvárt, hol sokáig egyszerű lakóházakban kellett tartaniok istentiszteleteiket, most szép és nagy új templomot építettek, valamint kollégiumot s egyházi épületeket is. Erejük visszanyerésével ismét szaporodni kezdtek, új egyházközségek alakultak s a veszteségeket kezdték lépésről-lépésre pótolni.

Ebben az időben nagy lökést adott az unitárius ügynek egyik buzgó hívők nemes adománya. Zsuki László utolsó leszármazottja volt Erdély egyik legrégebb és legkitűnőbb családjának s nagy birtokokat örökölt. Az unitárius kollégiumban nevelkedett s úgy érezte, hogy sokkal tartozik annak. Elhatározta hát, hogy minden vagyonát az unitárius ügy javára hagyja s ezért nem is házasodott meg. Életében országa földművelésének feljavításán munkálkodott, gazdagon segélyezte a kollégiumot, több templomot épített, s halálakor, 1792-ben, közel 80,000 forintot (kb. 40,000 dollárt) hagyott az egyházra. Ez a bőkezű alapítvány fedezte a szegény egyházközségek segélyezésének és a kollégiumnak legsürgősebb szükségleteit. Új kollégiumi épületet emeltek, a tanárok fizetését felemelték s a szegény tanulók, lelkészek és özvegyeik segélyezését fedezték ez alapítványból. Ezt a nemes példát mások is követték s 1837-ben mindezek között a legnagyobb alapítványra is sor került. Augustinovics Pál azoknak a lengyel száműzötteknek a leszármazottja volt, akik 1660-ban Erdélybe menekültek, s egyik szegény lelkész fia, ki halálával fiát és annak anyját az egyház jótékony gondoskodására volt kénytelen hagyni. A Zsuki-alapítványból segélyezték őket s Pál elvégezhette a kolozsvári kollégiumot, majd abban is segítségére voltak, hogy megkezdhesse jogi pályáját. Háláját azután igazán fenséges módon fejezte ki. Miután sok évig magas hivatalokat töltött be, ő sem házasodott meg s mintegy 100,000 forintnyi (kb. 50,000 dollár) alapítványt hagyott az egyházra, (majdnem egész vagyonát), mely mindmáig a legnagyobb összegű magán-alapítvány, melyet az egyház kapott. (Szerzőt, úgy látszik, nem tájékoztatták Berde Mózsá (1815—1893) fejedelmi alapítványáról, ki 1888-ban kelt végrendeletében kb. 1,200.000 korona értékű vagyonát egyházunkra hagyta.)

1821-ben megható esemény történt, ez a kicsiny, sokat

Körmöczy János püspök.
(1812—1830).

LÁZÁR ISTVÁN
püspök.
(1786—1811.)

Berde Mózsá.
(1815—1893.)

Augusztinovics Pál.
(1763—1837.)